

**ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ – ПРИВАТ-ДОЦЕНТ, ДЕКАН І ПРОРЕКТОР
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(1918 – 1920)**

Серед молодшої генерації українських науковців, які активно забезпечували національно-культурне відродження українства у 1917 – 1920 рр., був і Леонід Тимофійович Білецький – вчений-літературознавець, педагог, громадський і політичний діяч.

Він народився 5 травня 1882 р. в с. Литвинівці Липовецького повіту Київської губернії в селянській родині. Навчався спочатку у початковій двокласній народній школі в с. Краснопілці Уманського повіту. Після її закінчення вступив до Петербурзької середньої механіко-технічної школи. Але до роботи за технічним фахом не поспішав. У 1907 р. успішно склав іспити на атестат зрілості за курс Другої Київської класичної гімназії і вступив на фізико-математичний факультет університету св. Володимира. Проте на цій спеціальності навчався недовго. Зрозумівши, що для кращого служіння українському відродженню, яке в роки першої російської революції приваблювало сотні молодих людей, необхідна гуманітарна освіта, він у 1908 р. переводиться на історико-філологічний факультет того ж навчального закладу.

Починаючи з 1909 р., 27-літній Леонід з великим завзяттям працює в семінарі відомого російського літературознавця В.Перетця. Жадоба пізнання привела його також до семінару, яким керував професор А.Лобода. Саме тут протягом 1910 – 1912 рр. студент захопився студіями з нової російської і української літератури та народної поезії, що певною мірою визначило його подальші наукові інтереси і дослідження. Разом з іншими студентами-філологами, які групувалися навколо В.Перетця, брав участь у наукових екскурсіях, що пролягли до Петербурга, Москви, Вільно, Ніжина, Катеринослава та інших міст. У цих заходах Леонід Тимофійович був задіяний до початку Першої світової війни¹.

Наукові інтереси і ґрунтовні знання історії літературного процесу в Росії привели молодого філолога до різних наукових товариств: “Общества любителей древней письменности”, “Неофилологического общества при Петербургском университете”, “Славянского общества” в Москві, “Филологического общества” при Ніжинському історико-філологічному факультеті. На засіданнях цих наукових структур він появлявся з своїми науковими доповідями, брав участь у всіляких дискусіях, під час яких відточувалася його методологія².

1913 року Л.Т.Білецький блискуче, з дипломом I ступеня завершив навчання в університеті. Як золотий медаліст, він отримав рекомендацію і був залишений при закладі в якості професорського стипендіата на кафедрі російської мови і літератури для підготовки до викладацької роботи і отримання вченого ступеня. Такий поворот у долі 31-річного випускника відбувся завдяки його зрілій науковій розвідці “Повість про св.Меркурія Смоленського та її літературна історія”, виконаній під керівництвом академіка В.Перетця. Згодом її було опубліковано в академічному “Сборнику второго отделения русского языка и словесности” (т.99), що додало автору визнання³.

Ґрунтовно студіюючи програму підготовки магістранта, Л.Т.Білецький навесні 1918 р. успішно склав магістерські іспити, які давали йому право провадити викладацьку роботу у вищій школі в якості приват-доцента. Після цього треба було визначитися із вузівською кар'єрою.

Влітку того ж року київська україномовна преса, переважно газета “Відродження”, постійно інформувала своїх читачів про роботу, яка велася в царині створення національної вищої школи. Значна увага приділялася тоді підготовчим заходам із відкриття державного україн-

ського університету у Кам'янці-Подільському. Справа тут рухалася добре, а головне – дуже швидко стараннями виконуючого обов'язки ректора Івана Огієнка, багатьох місцевих діячів. Вже 17 серпня 1918 р. Гетьман України П.П.Скоропадський затвердив “Закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету”, у складі якого був також історико-філологічний факультет. Розв'язуючи кадрову проблему, яка на той час для Кам'янця була дуже гострою, міністр освіти і мистецтва М.П.Василенко та І.І.Огієнко підбирали здібних молодих науковців, які володіли українською літературною мовою. Саме тоді в поле їх зору і попав Л.Т.Білецький, який щиро прагнув до самореалізації і служіння національній справі у рідній вищій школі. Цілком ймовірно, що на роботу до КПДУУ Леоніда Тимофійовича рекомендував В.Перетц, серед відомих учнів якого був також І.І.Огієнко. Офіційне призначення Л.Т.Білецького відбулося, за одними даними – 27 серпня, за іншими – 12 жовтня 1918 р. Він зайняв посаду приват-доцента на кафедрі української літератури і отримав доручення викладати обов'язковий навчальний курс (як справжній професор)⁴.

Губернське місто Кам'янець-Подільський, яке зазнало значного руйнівного впливу від подій Першої світової війни і, зрозуміло, не могло рівнятися з столицею за соціально-культурною інфраструктурою, було покликане часом і потребою національного відродження стати університетським центром краю з населенням понад 4 млн. осіб, а також корисно працювати на задоволення культурно-освітніх потреб галицьких і буковинських українців, що проживали по сусідству. Все це добре усвідомлював Леонід Тимофійович. Як і те, що піднімати національну справу у губернському центрі буде дуже непросто, адже “Кам'янець... був перш за все містом чиновників; а вони переважно були росіянами. Поляки трималися окремо... Жиди липнули до російського культурного життя. Українці ж були... дуже нечисленні, хоч спеціально в Кам'янці вони відзначалися доволі великою рухливістю... Український університет прийшов до Кам'янця мов на порожнє місце і сам мусів зробитись для нього культурним осередком”⁵.

Катеринославець В.О.Біднов, який також отримав призначення на роботу до Кам'янецького університету, згодом у своїх споминах писав, що, прибувши сюди 8 жовтня 1918 р., він “застав тільки проф. Огієнка та приват-доцента Л.Білецького”⁶. На цей час Леонід Тимофійович приїхав без дружини і родинного майна, лише для ознайомлення з умовами життя і викладацької праці. Місто йому сподобалося, як і приміщення університету, в якому кипіли ремонтні і облаштувальні роботи. Заклад готувався до свого відкриття, яке призначили на 22 жовтня. “Гостей” до праці не закликали – помічників вистачало і без них. Л.Т.Білецькому, як і іншим викладачам, належало опановувати посади, готуватись до перших вступних лекцій, які мали розпочатися відразу після урочистостей. Познайомившись і поспілкувавшись з місцевими українськими діячами, Леонід Тимофійович вступив до Подільської “Просвіти”, осередок якої очолював Є.Шманкевич. Просвітяни також збиралися на відкриття університетського закладу і готували великий сюрприз для громадськості – україномовну газету “Свято Поділля”. Літературно-редакційні якості Л.Т.Білецького вчасно прислужилися в реалізації цієї ідеї. Ця перша своя українська газета у Кам'янці появилася, як і було задумано, 22 жовтня, на 8 шпальтах, і містила цікаві матеріали з історії освіти на Україні, закон про заснування університету, біографічні довідки викладачів університету, розповідь про ректора, роль земства, “Просвіти”, кооперації у заснуванні вищої школи на Поділлі, багатогранну роботу університетської комісії на чолі з І.І.Огієнком у вирішенні організаційних, юридичних і технічних питань відкриття університету тощо. Коротка довідка представляла подолянам Л.Т.Білецького, одного із 12, про яких йшлося в газеті.

День 22 жовтня 1918 р. запам'ятався Леоніду Тимофійовичу надовго. Велика маса кам'яничан – дорослих і учнів, гості з Києва, інших міст України, Галичини, Буковини, високоповажні представники державної влади із столиці, сотні молодих і старших українських патріотів з різних куточків Подільського краю та інших регіонів держави утворили величаву маніфестацію української культури і національної ідеї. Серед численних привітань, адресованих молодому університетові, була вітальна адреса від Подільської “Просвіти”. З-поміж 46 її членів, які поставили свої підписи під щирими, полум'яними вітальними рядками, значився і Л.Т.Білецький. Просвітяни висловили надію, аби новостворений заклад засяяв “яскравим світлом рідної науки не тільки на наше Поділля, але й на всю Україну і Галичину... Най освітить він найтемніші куточки нашого краю. Най стане він близьким і доступним нашому прагнучому освіти народові. Най навчить і просвітить його світлом доброї науки і знання, і тим прилучить його і введе в сем'ю других, старших віком культурних і освічених народів Західної Європи”⁷.

В ході свята відбулася зустріч товариша міністра освіти і мистецтва з професорсько-викладацьким складом університетського колективу. Формально до спілкування запрошувались 12 осіб, які на цей час були призначені на роботу до університету, однак не всі вони змогли прибути на цей час до міста. На зустрічі побували всього 6 викладачів: професори І.І.Огієнко, В.О.Біднов, П.М.Бучинський, приват-доценти Л.Т.Білецький, І.П.Крип'якевич, М.О.Драй-Хмара⁸. Розмова стосувалася мети і організації праці українського університету, можливої допомоги з боку держави у розбудові закладу.

Після завершення урочистостей прибулі викладачі разом з ректором працювали в комісії із зарахування абітурієнтів студентами I семестру фізико-математичного та історико-філологічного факультетів. Ця робота не обійшла і Леоніда Тимофійовича, стала для нього згодом корисним і необхідним досвідом.

З 1 листопада в університеті розпочалися вступні виклади. На жаль, нам не вдалося відшукати теми лекції, з якою Л.Т.Білецький деб'ютував перед аудиторією студентів, викладачів і представників міської громадськості. Однак добре відомо, що після закінчення лекції велика і вдячна аудиторія, яка нараховувала 200 осіб, нагородила його рясними оплесками⁹. Рішенням Ради професорів університету, яка ще не була до кінця сформованою, приват-доценту Л.Т.Білецькому доручалось в осінньому півріччі 1918 – 1919 навчального року викладати курс історії української літератури (по 4 тижневих години лекційних і практичних занять). Показово, що ці заняття проводились не лише для студентів-філологів, а й математиків і природників. Останнє, щоправда, не передбачалось навчальним планом факультету, однак цей крок був цілком вимушеним через тимчасову відсутність на фізмати викладачів фахових дисциплін¹⁰. Пізніше, коли викладацьких сил вистачало на всіх факультетах, Леонід Тимофійович свою академічну працю проводив лише на історико-філологічному факультеті. Тут, на слов'яно-українському відділі, він викладав історію стародавньої української літератури, методологію історії літератури, українську народну поезію¹¹. У 1919 – 1920 рр. серед студентів був досить популярним просемінар з історії української літератури, яким керував Леонід Тимофійович.

Незадовго до початку другого навчального року в керівництві історико-філологічного факультету сталися зміни. Рада професорів університету прийняла відставку декана професора П.В.Клименка, історика за фахом, і обрала на вакантне місце Л.Т.Білецького, який вже встиг зарекомендувати себе здібним викладачем і організатором навчального процесу¹². Роботи новому декану додалося чимало. Скажімо, у 1919 – 1920 навчальному році на історико-філологічному факультеті навчалося 348 студентів, найбільше з-поміж п'яти функціонуючих факультетів¹³. Треба було постійно опікуватися молодими людьми, які незабаром збиралися поповнити ряди української інтелігенції, стати на шлях невтомного просвітництва свого народу. На жаль, не всі студенти були здоровими, мінімально забезпечені засобами до життя. Та й підготовка за середню школу не у всіх із них була на належному рівні, що не кращим чином позначалося на їх університетських студіях.

Виваженість Л.Т.Білецького, його вміння грамотно розібратися у виробничих ситуаціях, прийняти правильне рішення забезпечили декану ріст авторитету і дали змогу розглядати його кандидатуру при виборі працівників на вищі адміністративні посади. І коли у травні 1920 р., після успішного спільного наступу польсько-українського війська на Київ ректор університету І.І.Огієнко, він же і Головноуповноважений міністр уряду УНР у зносинах з польськими військовими і цивільними чиновниками на Поділлі, змушений був на короткий час залишити Кам'янець і відбути до Вінниці, а ректорські обов'язки тимчасово були віддані проректору М.М.Хведорову, Л.Т.Білецький з 18 травня 1920 р. приступив до виконання функцій проректора, тобто взяв під свою опіку весь навчально-виховний процес в університеті¹⁴. Обставини розпорядилися так, що на цій посаді він довго не затримався.

Невтомна праця на посадах приват-доцента, декана факультету, нарешті, проректора університету забирала дуже багато часу. І все ж, вона не могла відірвати Леоніда Тимофійовича від наукових дослідів. В числі перших він став дійсним членом Наукового товариства, яке зорганізувалося при університеті наприкінці 1919 р. Вже 4 грудня, коли відбулося перше засідання історико-філологічної секції товариства, Л.Т.Білецький виступив з доповіддю "Про початок історії українського письменства". 28 грудня 1919 р. секція, у якій головував профе-

сор Є.К.Тимченко, заслухала ще один його виступ, на цей раз присвячений “Повісті минулих літ” в світлі критики академіка О.Шахматова. Під час відзначення шевченківських днів у березні 1920 р. Леонід Тимофійович запропонував колегам, які зібралися на урочисте засідання товариства, сюжет про переклад Т.Г.Шевченком Біблії¹⁵. А 9 березня, коли засідала Рада професорів університету з нагоди тієї ж події, він виголосив промову “Текст Шевченка у виданнях його творів”. Крім Л.Т.Білецького, тут виступали приват-доценти М.М.Плевако і Ю.Й.Сіцінський¹⁶.

Леонід Тимофійович не лише виступав з науковими доповідями, а й в міру можливості здійснював наукові публікації. Так, навесні 1920 р. у Кам’янці-Подільському, де розгорнула діяльність “Правобережна філія Катеринославського видавничого товариства” (нею керував професор В.О.Біднов), він спільно з О.Дорошкевичем випустив у світ “Хрестоматію з української літератури” (ч.ІІ)¹⁷, самостійно – брошуру “Народність чи націоналізм в творах Шевченка”¹⁸. Студентам-філологам добре прислужився опублікований ним курс лекцій з народної поезії¹⁹. На жаль, не побачила світ цікава стаття Л.Т.Білецького “До питання про початок історії української літератури. Полеміка д-ра І.Франка з акад. В.Істріним”. Автор подав її до “Записок Кам’янець-Подільського українського університету” (т.3) у 1919 р.²⁰, однак через відсутність коштів і паперу друк відкладався, аж доки наприкінці 1920 р. радянська влада взагалі зняла питання про доцільність випуску подібних видань. До кінця своїх днів Леонід Білецький так і не дізнався про долю своєї статті.

Крім роботи в держуніверситеті, Л.Т.Білецький частково працював в Кам’янець-Подільському народному університеті, який у листопаді 1919 р. відкрив двері для українських громадян, що прагнули розширити свій світогляд. Важливо наголосити, що цей заклад став можливим завдяки діяльності багатьох людей, і певною мірою зусиллями Леоніда Тимофійовича в якості Голови Ради старшин Українського клубу. Саме ця фундація, що об’єднала широке коло шанувальників української ідеї і справи, зініціювала відкриття КПУНУ. На його гуманістичному відділі Л.Т.Білецький читав науково-популярні лекції з вступу до філософії²¹. Педагогічно роботу він провадив також у Кам’янець-Подільській державній українській гімназії для дорослих з правами для учнів, що функціонувала при держуніверситеті з листопада 1918 р. і готувала резерв для майбутніх українських студентів. Тут Леонід Тимофійович викладав історію письменства²².

Як лектор, Л.Т.Білецький не цурався непідготовленої аудиторії. Коли 3 червня 1919 р. Кам’янець було визволено від більшовиків, він разом з іншими викладачами університету (І.І.Огієнко, В.О.Біднов, П.Г.Клепатський, М.О.Драй-Хмара, П.В.Клименко) згодився взяти участь у циклі безплатних науково-популярних лекцій для козаків армії УНР і місцевих робітників. Лекція “Українська народна нація” була не стільки даниною тим, хто визволив його з тюрми (2 червня 1919 р. червоноармійці заарештували його разом з професором В.О.Бідновим без пред’явлення будь-яких звинувачень), скільки нагодою ще раз заманіфестувати політичну платформу партії соціалістів-федералістів, активним членом і керівником місцевого осередку якої він був²³.

Громадськість міста знала Л.Т.Білецького як чуйну, порядну людину, ідеалами якої були відтворення історичної справедливості щодо українства в європейському державному просторі, культурне відродження нації, налагодження добросусідських відносин з усіма народами, толерантність у ставленні до національних меншин тощо. Він завжди був готовий прийти на допомогу і студентам-біднякам, і тим, хто ціною власного життя захищав українську революцію і державу. Так, лише у січні 1920 р. на допомогу хворим і пораненим козакам української армії він пожертвував 500 крб.²⁴ Читачі газети “Життя Поділля”, яка почала виходити у Кам’янці після встановлення влади Директорії УНР, бачили прізвище Л.Т.Білецького в переліку членів редколегії. Редагували цей орган викладачі університету (доки у лютому 1919 р. контроль над газетою не перейшов до М.С.Грушевського)²⁵. У 1919 – 1920 рр. Леонід Тимофійович редагував іншу кам’янецьку газету – “Новий шлях”, яка користувалася значним читачьким попитом²⁶.

В університеті Л.Т.Білецького поважали як викладачі і співробітники, так і студенти. Він не підтримував опозиційних настроїв проти І.І.Огієнка²⁷, близько товаришував з професором В.О.Бідновим, молодими приват-доцентами. Коли в Галичині розпочалися репресії поляків

проти українців, Леонід Тимофійович разом з деканами і в. о. ректора університету направив до Ради професорів заяву, у якій пропонувалось “перед вищою польською владою підняти питання про те, щоб галицька українська молодь могла вільно доставатися до Кам’янця і тут здобувати цю (вищу – авт.) освіту...”²⁸

У студентському часописі “Нова думка” студент Валер’ян Поліщук, що ховався під псевдонімом Футурбільш, опублікував в’їдливу статтю про порядки в університеті і зачепив ряд викладачів, у т.ч. і Л.Т.Білецького, закидаючи йому у помилках, допущених у виданому курсі лекцій²⁹. (У літографії, де друкувалася університетська література, працювали переважно студенти, які заробляли собі шматок хліба). Зрештою, на цьому і вичерпувався “компромат”, виявлений невгамовним Футурбільшем (до речі, він жив на квартирі В.О.Біднова, але вже через місяць-другий йому було відмовлено в даху над головою через те, що своєю присутністю псував імідж хазяїна).

В середині листопада 1920 р. Кам’янець-Подільський з навколишньою територією перейшов під радянський військовий контроль. Українська революція зазнала поразки. Напередодні відступу українських частин у бік Збруча до Галичини потягнулися українські державні, політичні і громадські діячі, сотні представників інтелігенції. Серед них опинився також Леонід Тимофійович з дружиною Марією Павлівною. Очевидно, йому добре запам’яталися години, проведені 2 – 3 червня 1919 р. в більшовицькій тюрмі і випадок, який врятував життя. Ризикувати більше не хотілося. Звинувачень проти Л.Т.Білецького на цей раз могло знайтись набагато більше (достатньо було переглянути антирадянські матеріали, що пропускав редактор у двох періодичних виданнях).

16 листопада 1920 р. стало останнім днем перебування Леоніда Білецького на батьківщині, прощальною миттю у спілкуванні з нею. Запам’яталась вона суєтливістю, трохи панічними настроями, зовсім невиразним розумінням того, що чекає попереду у найближчі години, дні, роки. Трохи згодом, 27 грудня 1920 р. комісар університету Мізін розпорядився, щоб “всіх служачих університету як по академічній (професори, викладачі, асистенти), так і адміністративній частинах, що покинули службу при залишенні Кам’янця петлюрівською владою, звільнити зі служби з 16-го листопада б.р.”³⁰ А 2 лютого 1921 р. уповноважений ВУЗа А.Волянський зобов’язав бібліотекаря Кам’янець-Подільського інституту теоретичних наук (так почав називатися університет після реорганізації) “негайно зробити виїмки всіх книжок, залишених втікачами, бувшими професорами Кам’янецького університету. Книжки ввести в каталог університетської (?) фундаментальної бібліотеки”³¹. 22 березня 1921 р. появилася ще один комісарський наказ, який зобов’язував “бібліотеку Л.Білецького передати в семінар Інституту соціально-гуманітарних наук (назва факультету – авт.), виділивши з неї книжки нефілологічного змісту, які залишити в фундаментальній бібліотеці”³². Так поступово стиралися сліди, які емігрант Л.Т.Білецький залишив в Україні, плекаючи надію на її відродження.

Отже, кам’янецький період біографії Леоніда Тимофійовича Білецького сповнений корисною працею в царині підготовки молоді української інтелігенції. У місті над Смотричем він відбувся як вузівський педагог, керівник історико-філологічного факультету, друга після ректора особа в адміністративному управлінні університету. Великі зусилля покладено у справу української середньої освіти і поширення науково-популярних знань серед жителів Кам’янця-Подільського. Як здібний редактор україномовної, патріотичної преси, Л.Т.Білецький доступався до серця і розуму багатьох подолян, які намагалися збагнути суть революційних подій, значення українського відродження. Політична діяльність сприяла збільшенню кола прихильників української ідеї, її захисників. Частина наукових наробок, зроблених в університеті, стала в пригоді під час викладацької праці за кордоном, підготовки до друку його відомої в літературознавчому світі “Історії української літератури. – Т.І. Народна поезія” (Авсбург, 1947).

¹ Мандрика М.І. Леонід Білецький. – Вінніпег, 1957. – С. 3.

² Леонід Білецький // Свято Поділля: Видання Подільської “Просвіти”. – 1918. – 22 жовтня.

³ Мандрика М.І. Вказ. праця. – С. 8.

⁴ Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КГПМДА). – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1; Державний вісник. – 1918. – 16 жовтня.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 417.

- ⁶ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському: Уривок із спогадів // Кур'єр Кривбасу. – Кривий Ріг. – 1897. – № 69 – 70. – Січень. – С. 65.
- ⁷ КПМДА. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2.
- ⁸ Там само. – Спр. 5. – Арк. 23.
- ⁹ Біднов В. Вказ. праця. – С. 68.
- ¹⁰ КПМДА. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 32; Спр. 49. – Арк. 31.
- ¹¹ Там само. – Спр. 50. – Арк. 8; Ф. Р. 582. – Оп. 2. – Спр. 266. – Арк. 8.
- ¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 44.
- ¹³ Там само. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 13 – 17.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 137. – Арк. 94.
- ¹⁵ Наш шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 6 червня.
- ¹⁶ Там само. – 9 березня.
- ¹⁷ Там само. – 22 квітня.
- ¹⁸ Там само. – 9 березня.
- ¹⁹ Там само. – 10 березня.
- ²⁰ Мандрика В.І. Вказ. праця. – С. 8.
- ²¹ Україна. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 вересня; Наш шлях. – 1920. – 6 лютого.
- ²² Біднов В. Вказ. праця. – С. 67.
- ²³ Там само. – С. 70; Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 29 грудня.
- ²⁴ Наш шлях. – 1920. – 30 січня.
- ²⁵ Грушевський М.С. Автобіографія, 1914 – 1919 рр. // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 218 – 219.
- ²⁶ Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С. 263.
- ²⁷ Біднов В. Вказ. праця. – С. 74.
- ²⁸ КПМДА. – Ф. Р. 582. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 27.
- ²⁹ Нова думка. – Кам'янець-Подільський. – 1920. – Ч. III. – С. 36.
- ³⁰ КПМДА. – Ф. Р. 302. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 56.
- ³¹ Там само. – Арк. 63.
- ³² Там само. – Спр. 3. – Арк. 20.